

ҲУҚУҚИЙ АНТОЛОГИЯ ВА ГНОСЕОЛОГИЯ МУАММОЛАРИ

Умарова Р.Ш.ф.ф.н.

доценти, Тошкент давлат транспорт университети,

Рахимова М.И,

катта ўқитувчи, Тошкент давлат транспорт университети,

Ислон Сагдуллаев

YU-3гуруҳ талабаси, Тошкент давлат транспорт университети

Аннотация

Мақолада Ҳуқуқий антология ва гносеология масаласида тарихий генезиси ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, илмий билимлар тизими, ижтимоий ва гуманитар фанларнинг бу борадаги таҳлиллари, Давлат қурилиши шакли масаласи ёритилган.

Калит сўзлар: Жамият, Давлат, фан, фалсафа, ҳуқуқ, методология,

Жамият фанга маълум тизимлар орасида энг мураккаби бўлиб, уни ўрганиш жиддий қийинчиликлар туғдиради. Жамият ҳаёти жуда фаол бўлиб, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида, бетакрор тарихига эга. Жамият ҳаётининг барча жараёнлари бир-бири билан шу даражада узвий боғлиқки, баъзан турли вазиятларда белгиловчи ва белгиланувчи жараёнлар ўрин алмашади. Тарихий жараёнда тасодифлар ва субъектив омил айниқса муҳим рол ўйнайди.

Жамият ҳаёти асрлар оша олимлар ва файласуфларнинг тадқиқот объекти бўлиб келамоқда. У турли фанлар, чунончи: социология, тарих, сиёсацхунослик, ҳуқуқшунослик, этнография, иқтисодий назария ва ҳоказолар доирасида ўрганилади. Фаннинг вазифаси – жамият тузилишини ўрганиш, тарихий жараёнда такрорланувчи, умумий хоссалар, жиҳатлар, омиллар ва қонуниятларни аниқлашдан иборат. Илмий билим тарихий жараёндан таққослаб бўлмайдиган даражада қашшоқроқ бўлса-да, у жамиятга зарур, чунки унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, унинг ўтмишда ва ҳозирги даврда ривожланишининг муқобил имкониятларини аниқлаш, бугунги куннинг муҳим вазифаларини ҳамда ҳозирги замон ва келажакка таъсир кўрсатиш йўллари белгилаш имконини беради. Муайян фанлардан фарқли ўлароқ, фалсафанинг вазифаси тарихий жараённинг умумий жиҳатларини ўрганишдан иборат. Фалсафа муайян ҳодисаларнинг сабаблари нимада деган саволга жавоб топиш вазифасини ўз олдига қўймасда, тарих фанининг методологик асосларини яратади, мазкур сабабларни аниқлашга нисбатан қандай ёндашиш керак, деган саволга жавоб беради. У дунёқарашга доир ўз мўлжалларига таянади, ижтимоий ва гуманитар фанларнинг категориялар аппаратини ишлаб чиқишда иштирок этади. Ўз категорияларининг ижтимоий мазмунини ёритар экан, фалсафа шунга асосланиб муайян-тарихий жараёнларни таҳлил қилишни амалга оширади.

Фаннинг вазифаси – жамият тузилишини ўрганиш, тарихий жараёнда такрорланувчи, умумий хоссалар, жиҳатлар, омиллар ва қонуниятларни аниқлашдан иборат. Илмий билим тарихий жараёндан таққослаб бўлмайдиган даражада қашшоқроқ бўлса-да, у жамиятга зарур, чунки унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, унинг ўтмишда ва ҳозирги даврда ривожланишининг

муқобил имкониятларини аниқлаш, бугунги куннинг муҳим вазифаларини ҳамда ҳозирги замон ва келажакка таъсир кўрсатиш йўллариини белгилаш имконини беради. Муайян фанлардан фарқли ўлароқ, фалсафанинг вазифаси тарихий жараённинг умумий жиҳатларини ўрганишдан иборат. Фалсафа муайян ҳодисаларнинг сабаблари нимада деган саволга жавоб топиш вазифасини ўз олдига қўймасда, тарих фанининг методологик асосларини яратади, мазкур сабабларни аниқлашга нисбатан қандай ёндашиш керак, деган саволга жавоб беради. У дунёқарашга доир ўз мўлжалларига таянади, ижтимоий ва гуманитар фанларнинг категориялар аппаратини ишлаб чиқишда иштирок этади. Ўз категорияларининг ижтимоий мазмунини ёритар экан, фалсафа шунга асосланиб муайян-тарихий жараёнларни таҳлил қилишни амалга оширади.

Жамият тушунчаси. Жамиятнинг вужудга келишига доир қарашлар. Жамиятнинг вужудга келиши ҳақида аждодларимиз ҳаётининг археологлар топган ва одамларнинг кўплаб авлодлари босиб ўтган мураккаб ва фожиаларга тўла тарихий йўлдан далолат берадиган изларга қараб хулоса чиқариш мумкин. Шунга қарамай инсон ва жамият келиб чиқишининг тўлиқ манзараси фанда ҳанузгача яратилмаган. Жамият келиб чиқишининг диний талқини ҳам (у ўз мифологиясини ҳақиқат деб тан олишни талаб қилади), идеалистик концепция (ўзининг спекулятивлиги туфайли) ва материализм (илмий далиллар йетарли емаслиги боис) ҳам асосли еътирозлар уйғотади. Кант материализмдан инсон руҳининг табиатини тушунтирувчи тамойил сифатида фойдаланиш ҳеч қачон мумкин емас, деганида, маълум маънода ҳақ еди. Аммо, далилий маълумотлар озлигига қарамай, биз жамиятнинг вужудга келиш манзарасини анча аниқ яратиш имконини берадиган илмий далилларга ишонч билан қараш лозим деб ҳисоблаймиз. Жамиятнинг келиб чиқишини илмий тавсифлаш борасидаги қарашлар. Бундай қарашлар меҳнат ва меҳнат қуролилари марксча назарияси доирасида амалга оширилган. Бу назарияга кўра меҳнат, сўнгра бурро нутқ инсон жамиятини яратган. Инсон ҳаётида меҳнат қуролиларининг аҳамиятини рад етмаган ҳолда, бу фаразни тасдиқловчи аниқ илмий далилларга дуч келмадик. З.Фрейд инсон виждонини унинг келиб чиқиш манбаи деб ҳисоблаган. этнографик тадқиқотлар бу фаразни умуман тасдиқламайди. Й.Хейзинга ўйин ва ўйин фаолиятига маданиятнинг инсонни шакллантирувчи асосий тамойил сифатида қарайди. Эрнст Кассирер (1875-1945) илгари сурган фаразга кўра, символик шакллар, яъни инсон ва унинг онги пайдо бўлишини белгилаган рамзлар ва белгилар маданиятнинг турли шаклларини бирлаштирувчи олий ва универсал тамойил ҳисобланади. Кассирер фикрига кўра қадимги аждодларимиз уларнинг яшаб қолишини таъминловчи етарли табиий кучга ега бўлмаган. Инсон ўзининг ҳайвонлар хулқ-атворини кузатиш ва уларга тақлид қилиш қобилияти билан яшаб қолиш имкониятини қўлга киритган. Ўз навбатида тақлидга асосланган хулқ-атвор рамзий белгилар, кейинчалик еса нутқ вужудга келишига асос бўлган. Давлат жамиятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий институти бўлиб, муайян ҳудудда унга олий ҳокимият ваколатлари берилади. Бу ваколатлардан давлат одамлар, уларнинг гуруҳлари ва бирлашмалари хулқ-атворини бошқариш учун фойдаланади. Давлатнинг бошқарув шакли (яъни ҳокимиятни ташкил этиш усули) ва давлат қурилиши шакллари мавжуд. Бошқарув шаклларига кўра монархия ва республика фарқланади. Монархия қуйидаги белгилар билан тавсифланади: биринчидан – ҳокимият бир шахсга қарашли бўлади; иккинчидан – давлат бошлиғига ҳокимият мерос бўлиб ўтади. Давлат бошлиғининг ваколатлари ҳеч қандай конституциявий нормалар

билан чекланмайдиган мутлақ монархиялар ва монарх ваколатлари конституция билан чекланадиган конституциявий монархиялар фарқланади. Республиканинг асосий хусусияти шундан иборатки, унда ҳокимият манбаи халқ ҳисобланади, зеро давлатнинг олий органларини халқ сайлайди. Парламент, президентлик республикалари ва аралаш республикалар фарқланади. Парламент республикаси ҳукуматни парламент кўпчилиги тамойилига кўра шакллантиришни назарда тутаяди: қайси партия парламентда кўпчиликни ташкил қилса, шу партия парламентга ҳисобдор бўлган ўз ҳукуматини шакллантиради. Президентлик республикаси давлат бошлиғи ва ҳукумат бошлиғи вазифаларини президент бажариши билан тавсифланади.

Аралаш республика (ярим президентлик республикаси)да кучли президентлик ҳокимияти ҳукумат фаолияти устидан парламентнинг самарали назорати билан уйғунликда амал қилади. Давлат қурилиши шаклига кўра унитар, федератив ва конфедератив давлатлар фарқланади. Маъмурий бирликлари ўз давлатчилигига ега бўлмаган ягона, сиёсий жиҳатдан бир жинсли давлат унитар давлат ҳисобланади. Федерация – сиёсий субъектлар (штатлар, йерлар, федерация субъектлари ва ш.к.), ўз конституциялари, қонунчилик, ижро ва суд органларига ега давлатлар уюшмаси.

Цивилизация (лот.фуқаролик, давлатга доир) атамаси ҳар хил маънода ишлатилади. Биринчидан – инсоният ривожланишида варварликдан кейин бошланган ва синфлар, давлат вужудга келиши, урбанизация ва ёзув пайдо бўлиши билан тавсифланадиган тарихий босқич. Мазкур талқинда «цивилизация» атамаси «жамият» тушунчаси билан қисман мос келади ва жамият ҳаётини ташкил етишнинг ижтимоий шаклини табиий вужудга келган уруғдошлик шаклларига қарама-қарши қўйишга хизмат қилади. Ҳозирги адабиётларда «цивилизация» атамаси ўзининг варварликка қарама-қарши сифатидаги дастлабки маъносини сақлаб қолмоқда.

Иккинчидан – барча маданиятлар яхлитлигининг тавсифи, уларнинг умуминсоний бирлиги сифатида («жаҳон сивилизацияси», «маърифатли ҳаёт тарзи» ва ш.к.)намоён бўлади.

Учинчидан – «моддий маданият» атамасининг синоними сифатида: қулай нарса, техника яратадиган қулайлик (турар жой, рўзғор техникаси, транспорт ва алоқа, хизматлар кўрсатиш ва ш.к.)ни ифодалайди.

Тўртинчидан – тарихий жараён бирлигининг тавсифи сифатида характерланади. Бу тушунча ижтимоий бойлик ривожланиши муносабати билан тарихнинг муайян босқичларига қиёсий баҳо бериш мезони бўлиб хизмат қилади. Айни ҳолда жамиятнинг ривожланиши «маърифатлилиқ», «цивилизация ривожланишининг қуйи босқичи», «цивилизациянинг умумий даражаси», «цивилизациянинг оралиқ босқичлари» тушунчалари билан тавсифланади. Аммо сивилизациянинг мазкур талқини ўзига тўқ эмас, чунки унинг ривожланиш даражаси ёки босқичини аниқлаш имконини берадиган мезон йўқ. Ибн Халдун (1332-1406) ўз даври биринчи бўлиб, сивилизацияларнинг юзага келиши, ривожланиши ва таназзули ҳақидаилмий асосланган ғояларни илгари суради. Жумладан маданиятлар ва давлатларнинг пайдо бўлиши, яшаши ва инқирози муайян тарихий қонуният эканлигини, унга табиий географик ва иқтисодий омиллар, турмуш тарзи ва дунёқарашлар жиддий таъсир кўрсатиши мумкинлигини айтади.

цивилизация тушунчасидан инсон «табий» ҳолатининг зидди сифатида фойдаланилган, сивилизация тараққиётининг мезони сифатида еса ижтимоий фаровонлик ғояси турли кўринишларда илгари сурилган. Кант сивилизация ва маданият ўртасида фарқ мавжудлигини қайд етган. Шпенглер сивилизацияни маданиятнинг ривожланишидаги бир босқич сифатида тавсифлаб, бу фарқни мутлақлаштирган. Унинг (кейинчалик П.Сорокин, А.Тойнби ва бошқа мутафаккирларнинг) концепциясида сивилизация маданиятнинг завол топиш босқичи сифатида, маданиятда мужассамлашган табий-ҳаётий асосни сиқиб чиқарадиган техник-механик элементлар салтанати сифатида тавсифланади. Шу ўринда, Цивилизацияларнинг типлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, анча катта гуруҳни ташкил этади (А.Тойнби таснифига кўра, бундай сивилизациялар 21 та). Бу цивилизацияларнинг аксарияти бетакрор тарзда ўзига хос ва айни вақтда умумий типологик жиҳатларга ега. Булар Европача цивилизациядан анча олдин вужудга келган анъанавий цивилизациялардир. Анъанавий жамият жуда сустривожланади ва мавжуд ҳаёт тарзини асрлар ва ҳатто минг йилликлар оша сақлашга қодир. Ноевропача цивилизацияларнинг хўжалик фаолияти қишлоқ хўжалик-хунармандчилик ишлаб чиқариши ва технологиясининг ҳукмронлигига асосланади. Анъанавий цивилизациянинг маънавий соҳасида диний-мифологик тасаввурлар ҳукм суради, илмий билимларнинг дастлабки шакллари асосан мавжуд фаолият турлари учун рецептура вазифасини бажаради. Ноевропача цивилизациялар эволюцияси ўзига хос институтлар ва нормаларга ега бўлган давлат вақти-вақти билан кучайиб, заифлашиб туриши билан тавсифланади. Бундай жамият ҳалокати цивилизация типини ўзгартрмайди, у ижтимоий ворисийлик механизмлари ёрдамида авлоддан-авлодга ўтади. Цивилизация ижтимоий ва маданий ривожланишнинг алоҳида типи бўлиб, у ўтмишдошлари антик дунё маданиятлари ва Европа христианча анъанасидир. Уйғониш даврида бу икки анъана синтези техноген цивилизациянинг теран ўзига хослигини ва унинг техника ва технология жадал суръатларда ривожланишини, одамлар ўртасидаги ижтимоий алоқалар тубдан ўзгаришини таъминлаган маданиятини шакллантирди. Унинг замирида ҳуқуқий давлатнинг вужудга келиши, шахс ўз ташаббускорлиги, фаоллиги ва мустақиллиги билан олий қадрият сифатида ижтимоий ҳаёт марказидан ўрин олиши ётади. Одамлар ўртасида мулоқотнинг фаоллашуви ва самарали коммуникация воситалари пайдо бўлиши техноген цивилизациянинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Маданиятда илмий оқилоналик алоҳида ўзига тўқ қадрият сифатида ҳукм суради. Инсон табиатни фаол ва оқилона тарзда ўзгартришига имконият яратган қонунларнинг кашф етилиши фаннинг устунлигини тасдиқлайди. Унда янгилик ва унумдорлик, билувчи субъектнинг билими, еркинлиги ва мустақиллигини тинимсиз ошириш талаблари шаклланади. Sivilizatsiyaning «evropacha» va «noevropacha» tiplari tushunchalari umumiy, muhim, jins bildiruvchi belgilarni qamrab oladi. Цивилизациянинг «европача» ва «ноевропача» типлари тушунчалари умумий, муҳим, жинс билдирувчи белгиларни қамраб олади. Мазкур типлар доирасида мавжуд турга оид фарқлар пировард натижада жаҳон тарихида йевропача сивилизациянинг бетакрорлигини эътироф этиш билан боғлиқ. Айрим мутахассислар фикрига кўра, у анъанавий жамият маданиятининг мутацияси натижасида вужудга келган ва инсоният тарихида унинг ўхшаши мавжуд емас. Шунга қарамай цивилизациялар типологияси Европача ва ноевропача ривожланиш хусусиятлари билан чекланмайди, чунки инсоният тарихида озми-кўпми ўхшаш бўлган кўп сонли цивилизациялар мавжуд. Жумладан, маданий-тарихий бирлик белгисига кўра Ғарбий,

Шарқий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатларини, шунингдек Европача цивилизацияга мансуб бўлган, лекин ўз маданиятининг хусусиятига кўра фарқ қиладиган АҚШ ва Канадани фарқлаш мумкин.

оқсоқолларига нисбатан ҳурмат, ўтмишга қараб мўлжал олишга асосланган. Анъанавий цивилизациянинг ўзига хос жиҳатлари – паст малакали, лекин анча кенг бюрократияга таянувчи жабр-зулмга асосланган ҳокимият, табақаларнинг ҳуқуқсизлиги, жамоавий тузилма, ҳуқуқнинг норасолиги, индивиднинг камситилиши кабилардир. Оралиқ цивилизация ёки ўтиш даври цивилизацияси улкан иншоотлар (тўғонлар, каналлар ва ш.к.) барпо етиш, янги ҳудудларни босиб олиш ёки ўз ҳудудини ташқи душмандан ҳимоя қилиш (масалан, Буюк Хитой девори) зарурияти туфайли вужудга келади. Натижада анъаналари ва қадриятларига кўра ҳар хил локал ҳамжамиятларнинг механик бирлашуви юз беради. Мазкур бирлашув расмий хусусият касб этади ва идрок етиш анча қийин бўлган норматив-ҳуқуқий қоидаларга мувофиқ ва жамиятни ташкил етишнинг локал ҳамжамиятлар кўниккан ҳаёт тарзига зид бўлган шаклларида амалга оширилади. Аксарият ҳолларда жамиятни бирлаштириш вазифаси давлат томонидан ва асосан куч ишлатиш йўли билан ҳал қилинади. Айни шу сабабли нормалар тизими асосан бирлаштирувчи механизм сифатидаги давлат эҳтиёжларини акс эттиради. Бундан ўтиш даври цивилизацияларига хос бўлган ҳуқуқий нигилизм келиб чиқади. Давлат қадриятлари ва локал ҳамжамиятларнинг қадриятлари асосан бир-бирига зид бўлгани боис уларнинг ўртасида тўқнашув юз бериши мумкин. Қаттиқ давлат интизоми, кўп сонли солиқлар тўлаш, амалдорларнинг ўзбошимчалиги, рекрут мажбурияти, урушларда иштирок этиш зарурияти каби давлатнинг бу талаблари аҳолининг аксарият қисмида норозилик уйғотади.

- қишлоқ хўжалик-хунармандчилик цивилизацияси;

- индустриал (саноатлашган) цивилизация;

- ҳозирги постиндустриал ёки информатсион цивилизация.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт хусусиятига кўра анъанавий, либерал ва оралиқ цивилизациялар фарқланади.

Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладик, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд етиш мумкин. Хулоса; Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладик, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд етиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Давронов З., Шермухамедова Н, Қаҳҳарова М, Нурматова М, Ҳусанов Б, Султонова А. Фалсафа. -Тошкент: ТМУ, 2019
2. Чориев А. Инсон фалсафаси. -Тошкент.: ОФМЖ, 2006
3. Борзенков В.Г., Юдин Б.Г. Философская антропология: Учебное пособие. -М.: АСТ, 2005.

4. Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development Роль натурфилософии Абу Райхана Бируни в развитии современной науки // Экономика и социум, 2020
5. Scientific and Theoretical Bases of Beruni's Natural Philosophy // JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN ..., 2022
6. Взгляд западных ученых на философию Авиценны (Абу Али ибн Сина)
7. // Научный журнал, 2019
8. TECHNOCRATIC THEORIES AND THEIR ESSENCE // Uzbek Scholar Journal, 2022
9. CONCEPT AND CONTENT OF HUMAN RIGHTS // Uzbek Scholar Journal, 2022
10. Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects // AIP Conference Proceedings, 2022
11. Натурфилософия Абу Райхана Бируни // Вестник науки и образования, 2020
12. Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни // Проблемы науки, 2019
13. Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни // Проблемы науки, 2019
14. Некоторые аспекты взаимоотношений природы, человека и общества во взглядах Абу Али Ибн Сино и Абу Райхан Беруни // Theoretical & Applied Science, 2015
15. Вклад Абу Райхана Беруни в развитие философии Ближнего, Среднего Востока и мировой науки // Проблемы науки, 2019
16. Анализ мировоззрений в области науки у философов Ближнего Востока // 2022.